

Јелена Глушац

Историјски институт у Београду

jelena984@hotmail.com

УДК: 271-222(497.11):061.27

ПРИМЉЕНО: 05. 09. 2015.

ОДОБРЕНО: 14. 09. 2015.

Задужбине духовних лица у српској Деспотовини

Сажетак: Поред владара и богате властеле, у периоду Деспотовине наилазимо на значајне прилоге од стране клира. У складу са могућностима, они оснивају храмове, поклањају им поседе или прилажу богослужбене књиге или сасуде. У раду ће бити разматрана позната прилагања духовних лица: монаха, монахиња, епископа и патријараха на простору Деспотовине.

Кључне речи: манастир, црква, прилог, патријарх, епископ, деспот, повеља

Поштујући традицију, угледајући се на пређешње и савремене велике ктиторе, следећи Божанске речи и промисли, српски православни клир је оставио значајне прилоге светињама у Деспотовини и манастирима на Светој Гори. Задужбине¹ духовних лица обухватају најшири смисао овог значења, односно све што се могло даривати у циљу спасења душе и помен вечни. Духовнике налазимо као непосредне дародавце различитих добара, али и као оне који помажу властели или владару у обнови и подизању манастирских заједница. Сачуване повеље и записи сведоче да су своја материјална добра предавали светињама, а уколико су имали поседе на којима су се налазиле цркве, предавали би их под окриље неког великог манастира. Из периода од 1402. до 1459. године остало је сачувано неколико сведочанстава о прилагању духовних лица. Нека од њих обилују значајним информацијама, док нека од њих штуро обавештавају тек о имену дародавца и врсти прилога.

Најстарија сачувана приложничка повеља од стране духовног лица у Деспотовини датира из 1404–1405. године.² Монахиња Јефимија, чије је

¹ Р. Поповић, *Задужбине*, у Лексикон српског средњег века, Београд, 1999, 204; Г. Бабић, Друштвени положај ктитора у Деспотовини, у *Моравска школа и њено доба*, Београд, 1972, 143–155;

² А. Младеновић, *Повеље и писма деспоина Стефана*, Београд, 2007, 175–181; С. Новаковић, *Законски синоменици српских држава средњег века*, Београд, 1912, 461–462; А. Соловјев, *Одабрани синоменици српској љрава (од XII до краја XV века)*, Београд, 1926, 190–191; А. Веселиновић, „Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији“, *Спшари српски архив*, књ. 1, Београд, 2002, 131–142;

великосхимничко име сада било Јевпраксија, желела је да приложи *душе своје ради* неко село манастиру Хиландару. Пошто није имала посед који би могла поклонити, затражила је помоћ од деспота Стефана. Видевши њену искрену молбу и велику жељу да учини добро дело, посаветовао се са мајком, монахињом Јевгенијом и властелом. Монахиња Јевпраксија је добила село Јабучје у Левачкој жупи, које је некада као пронија припадало властелину кнеза Лазара, Младену. Деспот је даривао село са свим правима која могу да поседују власници баштине³ или купљенице,⁴ односно, да их могу слободно завештати, поклонити или продати. У случају монахиње Јевпраксије, левачко село Јабучје је постало имовина манастира Хиландара.

Следећи прилог учинио је епископ Пећки Марко 1411. године.⁵ Аутор житија⁶ и службе⁷ патријарха Јефрема, није само остао упамћен као сведок важних догађаја с краја 14. века, већ као и обновитељ једног храма. У свом ктиторском запису епископ износи мотиве свог приложништва позивајући се на уводне речи *Ујујисѣва за чийање Псалтиира*⁸ и *Јеванђеља*. Он је обновио цркву посвећену Светом великомученику Георгију у месту Ждрелнику, која се налазила на запустелом црквеном винограду. Цркву „из шемеља сам йодигже“ његов отац Герасим, као место на коме је са својом супругом Јефимијом окупљао оне којима је била потребна помоћ, сиромашне, убоге и удовице.⁹ Око две деценије после смрти родитеља, епископ Марко је желео да обезбеди сигурност родитељској задужбини. Посаветовао се са деспотом Стефаном, сабором, патријархом, властелом и монасима, који су прихватили епископову вољу да се храм стави под заштиту Велике цркве, односно Патријаршије. У том периоду столовао је патријарх Кирил.¹⁰ Око обнове цркве помогли су поп Дионисије, епископов брат Теоктист и његов син Богдан, који је био дијак и клирик Српске патријаршије. У будућности, после његове смрти, епископ је обавезао патријарха да води рачуна о постављењу особе која ће управљати црквом, као и да храм не постане световно место, „*било властѣоско или женско йредивалишиѣ*“.¹¹ Посед цркве Светог Георгија је обухватао село, воћњак, виноград и воденицу. Епископ Марко га је додатно увећао куповином Кузмића пештере за готове

³ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349–1345*, Београд, 2004, чл. 174; Р. Михаљчић, С. Ђирковић, „Баштина“, у *Лексикон српског средњег века*, Београд, 1999, 30–33;

⁴ Р. Михаљчић, „Купљеница“, у *Лексикон српског средњег века*, 346;

⁵ Марко Пећки, „Ктиторски запис о цркви Светог Георгија“, у *Шест ѣвѣсаца XIV века*, приредио Д. Богдановић, Београд 1986, 209–210;

⁶ Исти, „Житије светог патријарха Јефрема“, у *Шест ѣвѣсаца XIV века*, 165–170;

⁷ Исти, „Служба светом Патријарху Јефрему“, у *Шест ѣвѣсаца XIV века*, 171–186;

⁸ *Сѣси Свѣйоѣ Саве и Стефана Првовенчаноѣ*, превео Л. Мирковић, Београд, 1939, 155;

⁹ Марко Пећки, „Синаксар Герасима и Јефимије“, у *Шест ѣвѣсаца XIV века*, 207;

¹⁰ Љ. Стојановић, *Сѣтари српски родослови и лейѣојиси*, Сремски Карловци, 1927, бр. 243, 118;

¹¹ Исти, *Кѣшиѣорски зайис о цркви Свѣйоѣ Георгија*, 210;

динаре од попа Драгана и Ђурђа Мирадовића и виноградом од Радослава Барановића за шест литара сребра.¹²

Светогорски манастир Светога Павла је око 1419. године добио прилог од српске монахиње по имену Маркина.¹³ Она је завештала цркву Светог Николе у Чичавици, у Стрелцу, за помен њених родитеља, који су помену-ту цркву обновили. Ово је био уједно и последњи сачувани прилог једног духовног лица који се тицао поклањања непокретних добара. Будућа завештања ће бити знатно скромнија и подразумеваће поклањање материјалних ствари неопходних за богослужења.

У време владавине деспота Стефана, претежно монашка и свештена лица су се интензивно бавила превођењем и преписивањем најважнијих богослужбених и богословских дела. Они су радили по поручбини од стране Деспота или неког властелина, али и самоиницијативно. Занимљив запис из 1416. године, на препису Јерусалимског типика, оставио је монах Данило Левооки.¹⁴ Он је наређење добио од архиепископа Браничевског Венијамина. Испунио је задатак, али уз много муке, јер како искрено каже, био је лењ и неук писању. За разлику од њега, монах Јаков је своје наређење са радошћу испунио. Преписао је 1418. године *Књиге беседа*, у нади да ће овај скромни дар омогућити „*рајску насладу и сачување од различитих ствари*“.¹⁵ Забележио је да овај његов труд настао на захтев Павла, игумана манастира Светих Арханђела у Призрену, за кога је, од будућих читалаца, замолио за спомен и благослов. Из следеће године постоји запис монаха Андонија на Минеју, који је самоиницијативно преписао за храм Светог првомученика Стефана.¹⁶ Овај храм је страдао у пожару, а пошто беше „*сажежено књиже којим се Бој њрослављаше и свети мољаше*“,“¹⁷ монах је одлучио да препише једну од најнеопходнијих богослужбених књига – Минеј.¹⁸

Када се спомиње клир из доба Деспотовине, немогуће је не споменути неименованог монаха, такозваног инока из Далше, који је имао велике заслуге у преписивању и превођењу књига, као и обнови манастира Ваведња код Голупца.¹⁹ Он је по налогу деспота Стефана дошао у Србију са Свете Горе, да би преписивао најзначајније богослужбене књиге. У крајевима љубостињским, у пустињи код манастира Успења Пречисте Богородице,

¹² *Исїо*, 210;

¹³ Љ. Стојановић, „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи“ и др., *Сїоменик Срїске краљевске академїе III*, Београд, 1890, 36;

¹⁴ *Сїари срїски зайиси и найїиси*, приредио М. Павић, Београд, 1986, 100–101;

¹⁵ *Исїо*, 103;

¹⁶ *Исїо*, 103–104;

¹⁷ *Исїо*, 104;

¹⁸ Т. Суботин-Голубовић, „Минеј“, у *Лексикон срїској средњеї века*, 407–408; Еп. Сава Шумадијски, „Минеј“, у *Енциклопедија ѡ православља II*, Београд, 2002, 1217;

¹⁹ Љ. Стојановић, *Сїари срїски зайиси и найїиси I*, Београд, 1902, бр.250, 78–84;

овај вредни монах је преписао *Јеванђеље, Књију о судијама, Трећу и Пећу књију Мојсијеву* и Зонарине *Књије царске*.²⁰ По обављеном послу, очекивао је да се врати своме братству на Свету Гору, међутим, Деспот му је понудио да нађе себи место у Деспотовини и ту оснује монашку колонију. Нашао је погодно место у подножју планине Високе на реци Далши, где је за кратко време својим великим трудом основао монашку колонију за 35 монаха „жељних небесној њушовања и њрејодобних живој“.²¹ Број придошлица се стално повећавао, јер како инок из Далше сведочи, сабирали су се и они из угарских и муслиманских страна. Нажалост, њихов миран живот, посвећен Богу и молитвама, брзо је наишао на невоље и искушења. Деспотва смрт и околности које су задесиле државу, посебно крај око Голупца, довеле су до расељења ове монашке колоније.²² Њихов манастир је опљачкан и разорен, а они сами су били мучени од стране Османлија, па су били принуђени да уточишта нађу у другим манастирима. Инок из Далше је свој мир нашао у Ждрелу, у манастиру Благовештења, где се бавио писарским и преписивачким радом.

Судбина овог појединца нажалост се није разликовала од других монаха и монахиња који су се подвизавали тиховањем или у општежићу. Политичке околности су несумњиво утицале како на квалитет живота било ког становника у земљи, тако и на црквени живот. Губитак одређених територија и непрестане борбе су довеле до губитка неких метоха светогорских манастира, а они који су им остали у поседу, били су оптерећени обавезама и порезима, које до тада нису морали да испуњавају. Исто тако, број приложника и квантитет прилога је осетно смањен. Не прилажу се села и поседи, јер су они могли бити изгубљени у сваком тренутку. Дobar пример за претходну констатацију јесте ктиторски однос деспота Ђурђа Бранковића према манастиру Велике Лавре Светог Атанасија на Светој Гори. Пошто су изгубили села која им је деспот Стефан даривао, деспот Ђурађ је 1430. године одлучио да им губитак компензује даривајући 80 литара сребра од прихода са новобрдске царине.²³ Уколико поврати своје територије, вратиће села манастиру, а укинати прилог у сребру. Нешто више од две деценије касније, пошто је успео да поврати територије, Деспот је желео да испуни обећано. Међутим, Лаврин игуман је замолио Деспота да та села задржи за себе, а заузврат да повећа приход од новобрдске царине, који је у та немирна времена био много сигурнији и ефикаснији од прихода која су села са несигурном будућности тешко могла обезбедити овом светогорском манастиру.²⁴

²⁰ *Исѣо*, 80;

²¹ *Исѣо*, 81;

²² Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, бр. 641, 229;

²³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 501–502;

²⁴ *Исѣо*, 502–504;

У првим годинама владавине депота Ђурђа наилазимо на још један случај када је духовно лице помогло на обнови једне задужбине. У питању је Ариљски митрополит Марко, који је заједно са великим челником Радичем²⁵ учествовао у обнови монашке заједнице светогорског манастира Кастамонита. Иако није из сопствених финансијских средстава улагао у обнову манастира, Ариљски митрополит је био заслужан за стварање типика и сигурност обезбеђивања челникових прилога, како за живота, тако и после смрти овог угледног припадника српске властеле.²⁶ Митрополита Марка први пут срећемо у повељи челника Радича из 1432. године за манастир Ватопед, када је себи и свом духовнику обезбедио аделфате.²⁷ Следеће, 1433. године, велики челник је издао повељу Кастамониту која садржи Типик за монашку заједницу, побројане прилоге, упутства и правила које је он као ктитор наложио.²⁸ Пошто су заједно обновили и изградили манастир, утврдили су и његов устав. Овај Типик је умногоме сличан *Хиландарском Типику* Саве Немањића.²⁹ Прописивао је да се игуман бира из редова братије, који ће заједно са сабором од шест монаха управљати и одлучивати о манастирским пословима. Игуман није имао слободу самосталног одлучивања, док млађа братија није смела ништа чинити без његове дозволе – од поседовања приватних ствари, хране и вина у келијама до обављања послова. Они који нису хтели да се одрекну своје имовине, били би привремено примљени као и сваки други гости. После своје смрти, велики челник је одредио да манастиром управља и спроводи правила његов духовник, митрополит Марко, док год је жив.³⁰ Осим правила која су се тицала нашања братства, Митрополит је имао бригу и да чува приложене поседе и друге дарове. Челник је изричито нагласио да се манастирска добра не смеју поклањати, продавати или залагати, укратко, да се без велике потребе не смеју износити из манастира. Уколико је новац манастиру неопходан, братија је могла да заложу имовину, под условом да је убрзо откупи. Такође, митрополитова брига је била редовно вршење помена ктитору, сваког четвртка са припремом кољива и прилевка.³¹

²⁵ Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича Поступовића“, *Историјски часопис XX*, Београд, 1973, 125–137; М. Живојиновић, „Света Гора у светлости акага великог челника Радича у манастирима Кастамониту и Ватопед“, у: *Паг српске Десјошовине 1459. године*, Научни скупови САНУ, књ. СXXXIV, Одељење историјских наука, књига 32, Београд, 2011, 57–62.

²⁶ М. Спремић, *Десјош Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, 118.

²⁷ М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 18–19; М. Живојиновић, „Аделфати у Византији и средњовековној Србији“, *Зборник радова византолошкој инститицији XI*, Београд, 1968, 241–266; Р. Грујић, „Светогорски азили за српске владаре и властелу после Косовске битке“, *ГСНД XI*, Скопље, 1937, 65–95.

²⁸ Љ. Стојановић, *Сѣтари српски хрисовуљи*, 34–36.

²⁹ *Сѣиси Светиога Саве и Сѣефана Првовенчанога*, 35–107.

³⁰ Љ. Стојановић, *Сѣтари српски хрисовуљи* 35.

³¹ *Исјо*, 35–36;

Први пут, током периода Деспотовине, спомињу се дарови једног српског патријарха. Патријарх Никодим је током свог десетогодишњег столовања између 1445. и 1455. године оставио неколико мањих, али не и безначајних прилога. Године 1446. поклонио је Патријаршији у Жичи *Јеванђеље*.³² Пет година касније, са Свете Горе поручио је превод *Шестоднева* Јована Златоустог са грчког на српски језик.³³ Током 1452. по његовој наруџбини у Патријаршију је стигла још једна богослужбена књига.³⁴ Патријарх Никодим је значајним прилогом услишио молбу хиландарских стараца за обнову неких доходака. Он је на сабору 1450. године, са калуђерима и властелом, одлучио поновно давање прилога Карејској ћелији, које је утврдио Сава Немањић.³⁵ Патријаршија ће упућивати следовање редовно, уколико се монаси у Кареји правилно придржавају устава који је прописао Сава Немањић. На овом сабору, Патријарх је одлучио да ослободи поседе манастира Хиландара у Пећи следећих пореза: унче, телоса и свих плаћања и работа у поменутом месту.³⁶

Последња сачувана белешка о даровању српских клирика односила се на Градачког митрополита Никифора. Он је око 1454. године наручио црквено звоно за цркву Пресвете Богородице.³⁷

Закључак

Српски клир током прве половине 15. века осећао је потребу да приноси различите дарове црквама и манастирима. Монаси и монахиње, епископи и митрополити, као и патријарх, убележили су се у редове приложника богослужбених књига, црквених предмета, обновитеље манастира и дародавце поседа. Мотиви који су их водили јесу стицање спасења душе и вечног живота у Царству Божијем. За разлику од владара и властеле, који су били често вођени политичким побудама приликом стицања ктиторских права, српски клир су водили искључиво духовни мотиви. У неколико случајева задужбине духовних лица су биле предмет државних Сабора. Владар, властела и високи црквени великодостојници су на саборима прихватили жеље ктитора у вези са његовом задужбином. Клик је прилагао самостално из својих средстава, али је и учествовао и индиректно помажући главним ктиторима приликом оснивања монашког живота. Временом, општа опасност на Балкану од Османлија пореметила је целокупни поредак и учинила да њихови дарови постану скромнији, као што је и случај код прилога владара и властеле. Ипак, иако су постали скромни, дарови нису изгубили на значају.

³² Исти, *Зайиси и најџиси I*, бр. 282–283, 90;

³³ *Исџо*, бр. 293, 92;

³⁴ *Исџо*, бр. 296–297, 92–93;

³⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 474.

³⁶ *Исџо*, 475;

³⁷ Љ. Стојановић, *Зайиси и најџиси I*, бр. 310 и 311, 95;

Извори

- А. Веселиновић, *Повеља деспоша Стефана Лазаревића деспошци Евраксији, Сџари српски архив, књ. 1*, Београд, 2002, 131–142;
- М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi, extrait des Byzantinoslavica* 6, Prague, 1935–36, 3–23;
- А. Младеновић, *Повеље и писма деспоша Стефана*, Београд, 2007;
- С. Новаковић, *Законски сиоменици српских држава средњеј века*, Београд, 1912;
- Сџиси Свејшоа Саве и Стефана Првовенчаноја*, превео Л. Мирковић, Београд 1939;
- А. Соловјев, *Одабрани сиоменици српској љрава (од XII до краја XV века)*, Београд, 1926;
- Љ. Стојановић, *Сџари српски хрисовуљи, акџии, биоџрафије, лејџојиси, џијџици, џо-меници, зајџиси и др., Сиоменик Српске краљевске академије III*, Београд, 1890;
- Љ. Стојановић, *Сџари српски зајџиси и најџијиси I*, Београд, 1902;
- Љ. Стојановић, *Сџари српски родослови и лејџојиси*, Сремски Карловци, 1927;
- Сџари српски зајџиси и најџијиси*, приредио М. Павић, Београд, 1986;
- Шесџи џисаца XIV века*, приредио Д. Богдановић, Београд 1986;

Литература

- Енциклоједија љправославља I*, Београд 2002;
- Лексикон српској средњеј века*, Београд, 1999;
- Г. Бабић, „Друштвени положај кџитора у Деспотовини“, у *Моравска школа и њено доба*, Београд, 1972, 143–155;
- Р. Грујић, „Светогорски азили за српске владаре и властелу после Косовске битке“, *ГСНД XI*, Скопље, 1937, 65–95;
- М. Живојиновић, „Аделфати у Византији и средњевековној Србији“, *Зборник радова визанџолошкој инсџиџуџа XI*, Београд, 1968, 241–266;
- М. Живојиновић, „Света Гора у светлости аката великог челника Радича у манастирима Кастамониту и Ватопеду“, у *Паг српске Деспошовине 1459. џодине*, Научни скупови САНУ, књ. СXXXIV, Одељење историјских наука, књига 32, Београд, 2011, 57–62;
- Момчило Спремић, *Деспош Ђурађ Бранковић и њејово доба*, Београд, 1994;
- Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича Поступовића“, *Исџоријски часојис XX*, Београд, 1973, 125–137.

Endowments of the clerics in Serbian Despotate

Summary: Beside the rulers and the rich nobles in the period of Despotate, we can find significant contributions made by the clergy. In accordance with the possibilities, they establish temples, donate their properties or prayer books and church objects. This article will consider known donations of serbian clergy: monks, nuns, bishops and patriarchs on the territory of the Serbian Despotate.

Key words: monastery, church, donation, patriarch, bishop, despot, charters